2021. november 16. - **Sokan kíváncsiak rá, milyen nyelven is beszélhettek honfoglaló eleink.** A történeti források alapján bizonyos, hogy az Árpád vezette betelepülők legalább két nyelvet használtak, és ezt támasztja alá a nyelvészet is. De vajon melyik lehetett Árpádéké? A magyar? Vagy netán a török? Vagy mindkettő?
Az írott források és a régészet által feltárt leletek mellett a nyelv is használható történeti forrásként, hiszen a szavak őrzik az egykori kultúra és történeti kapcsolatok nyomait. A nyelvtörténet megállapításainak mellőzésével írt történelem nem is lehet teljes: a régészeti leletekből a szokások, hiedelmek, viselet, életmód sok jellemzője kiolvasható, de az nem, hogy a sírban nyugvó ember milyen nyelven beszélt. Az emberi közösségek nem egymástól elszigetelve – szomszédok, szövetségek, hódítások nélkül – és területileg sem szigorúan egymás mellett éltek, s a nyelv – sokszor csak a nyelv – megőrzi ezeknek a viszonyoknak a nyomait.
Árulkodó szavak
Minthogy a hangváltozásokat korszakokhoz tudjuk kötni, a nyelv a történeti kapcsolatok idejéről, az átvett szavak jellegének köszönhetően pedig a kapcsolatok hozzávetőleges helyéről is árulkodhat. Például a török eredetű, egykor dzs-vel kezdődő szavaknak az ómagyar dzs- › gy- hangváltozást megelőzően kellett a magyarba kerülniük, hiszen részt vettek ebben a változásban; a szőlő, bor, seprő, ászok pedig csak olyan vidéken kerülhetett a magyarba a törökből, ahol egyáltalán volt szőlőművesség.
A társas szemléletű nyelvtörténet (szocio-nyelvtörténet) további segítséget nyújt azzal, hogy a nyelv működésének a jelenben megfigyelhető szabályszerűségeit alkalmazza a hézagos múltkép kiegészítésére. A mai kontaktusok vizsgálatainak tanulságaiból például megfelelő körültekintéssel a múltbeli nyelvérintkezésekről is részletesebb képet alkothatunk: milyen erejű lehetett a kulturális és politikai hatás, milyen lehetett az érintkező nyelveket beszélők lélekszáma, hogyan alakulhattak közöttük a presztízsviszonyok.
Ahhoz azonban, hogy forrásként használhassuk a nyelvet, egy-egy szó eredetének, történetének pontos felderítésére van szükség: a szavak minden egyes hangját az ismert hangtörténeti változások mentén kell visszavezetni a régebbi állapotra, s a jelentés is meghatározott szabályszerűségekkel változik. A nyelv működésének ma megfigyelhető aspektusait felhasználva figyelembe kell vennünk a nyelv identitásjelző és egyéb szimbolikus szerepének eltéréseit a jelen állapot és a vizsgált korszak között.
Mit mondhatunk a honfoglalás korának nyelvi állapotairól? Mit hoztak magukkal a honfoglaló törzsek, s mit találtak a Kárpát-medencében?
Nincs nyelvész sem a magyar, sem a nemzetközi tudományos világban, aki megkérdőjelezné, hogy a magyar nyelv a legközelebbi kapcsolatokat az uráli nyelvcsoport nyelveivel mutatja. Nyelvünk szókincsének és nyelvtanának legrégebbi rétegét kétségkívül ez a kapcsolat jelenti. A magyar nyelv előzménye és a hozzá akkoriban legközelebb álló idióma, a manysi és hanti nyelv előzménye kétezer-ötszáz éve távolodott el egymástól, ez a különálló magyar nyelv történetének kezdete. A honfoglalásig ezt követően eltelt időben a magyar megtartotta a korábbi korokból örökölt vonásainak zömét – alapszókincsét, agglutináló jellegét, nyelvtani eszközeit –, de természetesen sokat változott. Módosult a hangrendszere, a szavak jelentése, új szavak, képzők, jelek, ragok jelentek meg benne, a nyelvérintkezések következtében is változott szókészlete, talán kismértékben nyelvtana is. A korai érintkezések közt szokták

említeni a permi nyelvekkel, a komival és az udmurttal való kapcsolatot, illetve a valamivel több emléket hagyó érintkezéseket az iráni nyelvekkel – az utóbbi lenyomata a magyarban többek között a nemez, szekér, tehén, hús, egy későbbi iráni (alán) érintkezésből például az asszony, híd, zöld, üveg, kincs, kert szó.
A honfoglalás előtti legerősebb hatást a török nyelvek gyakorolták a magyarra. Ma is mintegy négyszáz szót használunk ebből a korból. E szavak egy része olyan jellemzőt tartalmaz, amelyből tudjuk, hogy az átadó nyelv a török nyelveknek abból a csoportjából való volt, amelyikbe ma egyedül a csuvas tartozik, de a 6–10. századi Kelet-Európában több török etnikum is ehhez közeli nyelvet beszélt: például a bolgárok, onogurok, valószínűleg a kazárok, az avarok. Sok szón nincs ilyen biztosnak látszó kritérium, de úgy vélik, ezek is az összefoglaló névvel nyugati ótöröknek nevezett nyelvekből származnak, esetleg különböző korokból. Nem árt azonban óvatosnak lennünk ezzel, mert a jelenkori változások vizsgálatából tudjuk, hogy a régebbi és újabb nyelvi formák akár évszázadokig is egymás mellett élhetnek ugyanabban a nyelvben, dialektusban.
Kétnyelvűség
Nagyon valószínű, hogy a honfoglalás előtt a magyar népességet kiterjedt kétnyelvűség jellemezte. Ez érvényes azokra a török töredékekre, amelyek a magyar törzsszövetséghez csatlakoztak – a kabarokról biztosan tudjuk, hogy ezek közé tartoztak –, de más honfoglaló törzsekben is lehettek a magyarokhoz csatlakozott török töredékek, bár nem valószínű, hogy teljes törzsek, mint a török eredetű törzsnevek alapján néhányan vélték, hiszen a török eredetű név nem feltétlenül jelent etnikai hovatartozást. De nemcsak a később asszimilálódó, eredetileg török nyelvű néprészek voltak kétnyelvűek, hanem a magyarok jó része is.
A „kétnyelvűség” a nyelvészetben azt jelenti, hogy valaki mindennapi tevékenységei közben két nyelvet is aktívan és természetes körülmények között használ, függetlenül attól, hogy azt, amelyik nem az anyanyelve, mennyire jól ismeri. A kétnyelvűség tehát nem a nyelvtudásra, hanem a társas körülményekre s az ebből adódó pszicholingvisztikai állapotra vonatkozó fogalom. A kölcsönzés alapfeltétele a kétnyelvűség, hiszen ahhoz, hogy valaki először használjon egy idegen eredetű szót az anyanyelvében, ismernie kell a másik nyelvet. Ez azonban kevés, ahhoz, hogy ez az újítás elterjedjen, másoknak is érteniük kell mindkét nyelvet, legalábbis a terjedés első szakaszában, később már az egynyelvűek is átvehetik tőlük az új szavakat.
Ha a mai magyar nyelvben használatos honfoglalás előtti török kölcsönszavak számából indulunk ki, a négyszáz szó tetemes mennyiségnek számít, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a nomád kulturális környezet, amelyet a török kölcsönszavak eredetileg tükröztek, lényegében minden elemében eltűnt. Ráadásul a szavak nem néhány specifikus fogalomkörbe tartoznak. Néhány példával: testrésznevek, család-, melléknevek (gyomor, kar, ész, iker, kölyök, apró, kék, sárga), bíráskodás (törvény, tanú, kín, kölcsön), írásbeliség (ír, betű, szám), lakóhely (sátor, bölcső, tükör, söpör, szék), természeti környezet, növény- és állatvilág (tenger, homok, szél, sár, bölény, túzok, teve, béka, kőris, kökény, csalán, torma, som), állattartás, halászat, vadászat, gazdálkodás (ól, karám, ökör, bika, borjú, kos, kecske, disznó, tyúk, túró, gyapjú, sőreg, süllő, sólyom, keselyű, ölyv, búza, árpa, eke, arat, borsó, komló, gyümölcs, alma, körte, dió, szőlő), hitvilág (bű, bocsát, búcsú, báj(ol), bűbáj, bölcs, egy ‘szent‘). A nyelvtani hatást eddig alig kutatták, de úgy tűnik, ilyenről is beszélhetünk. Mindent összevetve: a török hatást az egyszerű kulturális kölcsönzésen jóval túlmutatónak, erősnek mondhatjuk, s ehhez kiterjedt kétnyelvűség kellett.
Nyelvcsere vagy kölcsönzés?

Gyakran kérdezik, lehetséges-e, hogy a török valójában nyelvünk alaprétege. A válasz erre a nem. Az alapszókincs uráli–finnugor eredetű, és a nyelvtani rendszer elsődleges összefüggései jóval több hasonlóságot mutatnak a finnugor, mint a török nyelvekkel. Szintén sokszor felvetődik, hogy a török elemek az eredetileg török nyelvű népesség nyelvcsere után megőrzött örökségei volnának. A nyelvkontaktusok vizsgálatából tudjuk: a kölcsönzés és a szubsztrátum (azaz a nyelvcsere után az egykori anyanyelvből megmaradt elemek összessége) nyelvi lenyomata különbözik egymástól, s ez alapján a török hatás egyértelműen kölcsönzésre utal. A honfoglalás előtti magyar szövetség török etnikumú komponensei valóban nyelvet cseréltek, de nyelvük nyomait ma már lehetetlen megtalálni a magyarban, s korábban sem a szókincsben, hanem a nyelvtanban, a hangtanban kellett volna keresni.
Maradt még egy kérdés: ha ilyen erős volt a török kulturális hatás, és kiterjedt a kétnyelvűség, miért nem vették át a magyarok a domináns török kultúrával együtt a török nyelvet is? Többféle válasszal próbálkoztak már, például hogy csak a kabarok voltak kétnyelvűek (aligha volt így), hogy a magyar nagyon eltér más nyelvektől, ez „burkot” képez körülötte (ez nyelvészeti értelemben naiv vélekedés), hogy a magyarok nem éltek sokáig török környezetben (rövid idő alatt viszont nem érte volna a magyart a bemutatott erős hatás). Biztos válaszunk egyelőre nincs, de talán az okok között van, hogy a török kulturális hatás nem egyszerre zúdult a magyar törzsekre, hogy a nyelvnek a honfoglalás előtti időkben nem volt olyan kiemelt szimbolikus szerepe, mint ma, s hogy a magyar törzsek vélhetően viszonylag nagy létszámúak voltak, a hozzájuk csatlakozott török néprészek pedig nem egy időben érkeztek.
A Kárpát-medencében a honfoglaló magyarok már nemigen találtak török nyelvű népességet: az avarok is, bolgárok is nyelvet cseréltek addigra. Az új, szintén nagy hatású nyelvi környezet a szláv volt. A magyarba került szláv elemek kisebb része a környező szláv népek nyelvéből származik (karácsony, pitvar), túlnyomó többségük viszont a Kárpát-medence központi területein talált szlávoktól. E kölcsönszavak két nagy nyelvjárás nyomait mutatják: a pannóniai szlávét, ez a déli és nyugati szláv közötti nyelvjárás lehetett s a Dunántúl nagyobbik részén beszélhették, ebből származik például a rab, lakoma, villa, megye. A másik a bolgárszláv, amely viszont a Kárpát-medence délkeleti, északi és központi részéből is kimutatható, s egyik fontos jellemzője, hogy századokkal tovább megőrizte azokat a nazálisokat, amelyek más szláv nyelvváltozatokban már a 10. században eltűntek. Az ebből átvett szavak közé tartozik a zabola, mezsgye, donga, pest ‘barlang, kemence‘. A szlavisztika fontos új megállapítása tehát, hogy az intenzív szláv kölcsönzésnek nem kellett nagyon rövid időn belül lejátszódnia – korábban így gondolták a nazálisokat tartalmazó magyar kölcsönszavak miatt –, mert a bolgárszlávból még jócskán a 10. század után is kerülhettek a magyarba ilyen elemek.
Válogatás a magyar nyelv honfoglalás előtti és honfoglalás kori jövevényszavaiból
Iráni: (korai): tehén, tej, nemez, szekér, nád, tíz, bűz
asszony, egész, kincs, gazdag, kert, verem, híd, vár, kard
vért, zöld, méreg, üveg
Török: Tarján, Jenő, Gyarmat, bő (elöljáró, vezető), orosz, nándor, belár, török, várkony, Álmos, Árpád, Tas, Szabolcs, Gyula, Bulcsú, Ákos
sereg, tábor, öl, erő, érdem, gyűlik, gyűjt, gyepű, árok, kapu
ér, ok(os), ész, ildom, idő, kor, kés(ik)
gyomor, kar, térd, boka, iker, kölyök
gyarló, törvény, tanú, kín, kölcsön, gyötör, szán (sajnál)
bű (titkos mágikus tudás), bocsán-, bocsát (oldoz), búcsú ([föl]oldozás), báj(ol) (varázslattal megköt), bűbáj, bölcs (mágikus tudással rendelkező), igéz, bűn, egy (szent) és ebből egyház,

ünnep, ül (ünnepel)
szűcs, gyűszű, ölt, gyűrű, gyöngy, bársony, süveg, saru
sátor, karó, bölcső, koporsó (láda), tükör, söpör, teknő, korom, szék
sárga, kék, tenger, homok, szél, sár, szirt
oroszlán, teve, túzok, görény, bölény, borz, cötkény, béka
gyertyán, gyűrű(fa), kőris, kökény, gyümölcsény, bojtorján, csalán, torma, som, üröm, gyopár, kökörcsin, gyom, káka, gyékény, kóró, kocsány
ökör, bika, tinó, ünő, borjú, kos, kecske, olló (kecskegida), disznó,
ártány (herélt disznó), serte, tyúk, túró, iró, köpű, gyapjú, vályú, barom (vagyon)
tok(hal), sőreg, süllő, gyertya (halászfáklya), gyalom, örvény, búza, árpa, eke, arat, tar, tarló, sarló, szérű, csepű, tiló, szór, ocsú, őr(öl)
borsó, kender, komló, orsó, csűr (fon), csavar (fon), ver kötelet fon)
gyümölcs, alma, körte, dió, szőlő, bor, seprő (a bor üledéke)
tőr (csapda), sólyom, keselyű, ölyv, turul, karvaly, torontál, bese (sas)
Szláv: bán, király, pecsét, szolga
bab, borona, csép, mezsgye, parlag, ugar, gabona, len, lencse, mák
galamb, macska, birka, kanca, obrak, akol, csorda, kalitka, járom, jászol, patkó, pásztor
bodnár, kovács, takács, gereben, guzsaly, korong, cső, deszka
ablak, kémény, pince, konyha, oszlop, asztal, pad, párna, pitvar, kulcs
ebéd, kása, csésze, kalács, serpenyő, szalonna, tészta
harisnya, kapca, ruha, palást, pólya
család, unoka
hörcsög, medve, szajkó, moly, muslica, veréb, pisztráng, rák
drága, néma, gonosz, csorba, szapora, goromba